

Servetus ve Kur'ân

Servetus and the Qur'an

Peter Hughes **Talha Fortacı (çev.)**
Rhode Island, ABD Arş.Gör., Karamanoğlu Mehmetbey Ü.

“Ne yazık ki bu Teslis geleneği Muhammedilere alay konusu olmuştur.”¹

Michael Servetus teolojik çalışmalarında şaşırtıcı bir şekilde Kur'ân'ın muhtevasına aşına olduğunu göstermiştir. Ne var ki Servetus'un Kur'ân'ı ne zaman ve hangi form içinde okuduğunu ortaya çıkarma konusuna çok az ilgi gösterilmiştir ve onun Kur'ân hakkında kullanmış olduğu ikincil kaynaklar neredeyse hiç tartışılmamıştır. Sonuç olarak bu eserlerin Servetus'un İslam ve İslam'ın Hıristiyanlık ile olan ilişkisi hakkındaki düşünceleri üzerinde sahip olabileceği etkiye dair herhangi bir analiz yapılmamıştır. Bu makale Servetus'un Kur'ân hakkındaki bilgisinin nereden edindiğini incelemekte ve bu kaynakların onun Hıristiyanlıkta yanlış gördüğü hususlarla ilgili değerlendirmelerini nasıl etkilediğini ortaya koymaktadır.

Bilindiği üzere Servetus, hem Roma Katolik Kilisesi hem de yeni Protestan kiliseleri dâhil, çoğu Hıristiyan topluluğunun kabul ettiği kutsal Teslis doktrininin çok tanrılığa eşdeğer olduğu kanaatindeydi. Bununla birlikte, o, birçok kişinin zannettiği gibi her türlü teslis düşüncesini reddetmemiş, bilakis kendisinin tanımlamış olduğu başka bir teslis anlayışına inanmıştır. O “Oğul”un aynı anda tam olarak hem tanrı hem de beşer olan bir doğasının olduğuna, “Baba”dan bağımsız bir ulûhiyeti hâvi bir varlık olmadığına, bilakis Oğulun ebedi Kelamın ebedi olmayan “Beşer İsa” ile birliğinden ibaret olduğuna inanıyordu. Servetus Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'u ulûhiyette içkin olan “şahıslar” ya da “varlıklar/özler” olarak değil, Tanrının eylem biçimleri olarak tasavvur etmiştir. Servetus'a göre Teslisin kabul edilen formülasyonundaki “üç şahıs”, tektanrılı/monoteist Yahudileri ve Müslümanları Hıristiyanlığa geçmeyi düşünmekten kesin bir biçimde alıkoyan, bununla birlikte

¹ Michael Servetus, *De Trinitatis Erroribus*, 42b. Servetus's *Erroribus* adlı eserinden [burada yapılan alıntılar, Earl Morse Wilbur'un (çev.) *Two Treatises of Servetus on the Trinity* (Cambridge: Harvard University Press, 1932) adlı eserinde alınmıştır, 66-67.

Hıristiyanların da kendi dinlerini anlamalarının önüne geçen ve ondan yararlanmalarını sınırlandıran mantıksız bir kelime terkiydi.²

Kendisinin oluşturduğu, İsa Mesih'in tanrı olduğu teyidini içeren Hıristiyanlık modelinin Yahudilere veya Müslümanlara makul gelebileceğini düşünürken, aşikârdır ki Servetus sadece fazlasıyla iyimser değildi, aynı zamanda temelde bir yanlgı içindeydi. Hal böyleyken, yaşadığı dönemde çoğu kimse Yahudilik veya İslam ile Hıristiyanlık arasında büyük uyumsuzluklar olduğunu anlamış olmasına rağmen Servetus diğer "Kitap Ehli" için kabul edilebilir kılma niyeti ile Hıristiyanlığı en azından kısmen revize etme girişiminde yalnızdı.

Servetus'un İslam'a olan anlaşma temayülü muhtemelen Yahudiliğe olan temayülünden daha radikaldi. Yahudilerin, müşkül vaziyette de olsa, Avrupa kültüründe uzun zamandır bir yeri vardı. Siyaseten zayıf ve kendilerine eziyet edilen bir azınlıktılar; hiçbir zaman dinlerini yaymaya çalışmadılar; Peygamberleri Hıristiyan kiliselerinde heykel ve fresklerle onurlandırıldı ve Kutsal Kitapları da (Eski Ahit) Hıristiyan kutsal metinlerinin bir parçasıydı (yeniden düzenlenmiş kitaplarla olmasına rağmen). Aksine, Müslümanların ise, Avrupa'da yerleşik bir kültürel yeri yoktu. Müslümanlar siyasi olarak güçlü bir tehdit olarak görülüyorlardı; zira Mağripliler henüz yakın zamanda İspanya'dan sürgün edilmiş olmalarına rağmen, Osmanlılar Doğu Avrupa'nın fatihleriydi, Balkanların çoğuna hükmediyorlardı ve Avusturya'yı da istila etmekle tehdit ediyorlardı. Müslümanlar İslam'a yeni müntesipler kazanmaya çalıştılar; peygamberleri Muhammed ise Hıristiyanlar tarafından bir bölücü ve sahtekâr olarak küçümseniyordu ve çok az Hıristiyan İslam'ın kutsal kitabı Kur'an hakkında bir şey biliyordu. Peki, öyleyse Servetus Kur'an'ı nasıl tanıdı?

Bir İspanyol olduğu için -en azından kısmen de olsa ülkesi yaklaşık sekiz yüz yıl Müslüman Mağripliler tarafından yönetildiğinden-, Servetus'un Kur'an hakkında İspanyol Müslümanlardan bir şeyler öğrenmiş olabileceği tahmin edilebilir. Ancak O'nun yetişmiş olduğu İspanya'nın Kuzeydoğu bölgesinde Hıristiyan Aragon Krallığı Servetus'un doğduğu yerin civarındaki bölgeyi fethettiğinde, yani yaklaşık 1100'den itibaren yüzyıllar boyunca hiç Mağribi varlığı olmamıştı. Yüz yıl sonra Mağribi kontrolünün Kuzey sınırı 150 mil daha güneye itilmişti. On beşinci yüzyılda İspanya'da İslam'ın son kalesi olan Granada Krallığı, 1492'de Kastilya Krallığı tarafından zapt edilene kadar İber Yarımadası'nın sadece güney burnunu ele geçirebilmişti. Bundan dolayı Servetus gerçek Mağriplilerle hiç temas kurmamış olabilir ve aynı şekilde o sıralarda zorla Hıristiyanlığa döndürülen sâbık Müslümanlarla tanışmış olması da pek muhtemel değildir.

Herhangi bir İslam ve Kur'an bilgisi olmadan yetişmiş olmasına rağmen ülkenin İslam hâkimiyeti altındaki tarihine dair genel bir İspanyol merakı Servetus'un Müslümanlara ilgi duymasına sebep olmuş olabilir. Genel olarak İspanyollar ve özellikle de Servetus, bu mirasın ele alınması gereken bir mesele olduğunu

² Roland Bainton, *Hunted Heretic: The Life and Death of Michael Servetus* (Boston: Beacon Press, 1953), 46-51. Ayrıca bkz. Servetus, *Christianismi Restitutio*, 22, 30-32.

düşünüyordu. Birçokları için cevap; katı bir İspanyol Katolikliğinin tasdik edilmesi, Papa'ya olan kuvvetli sadakat ve taassubî tutumun İspanyol Engizisyonu tarafından ortodoksinin uygulanmasının birleşimiydi. Buna karşılık Servetus, Müslüman sorununu daha çok “uzlaşma” ve “ikna etme” üzerinden ele aldı.

Servetus'un İslam'a olan ilgisi erken dönemde başlasa da gençken Kur'an'ı okumak için çok az fırsatı olmuştur. 1540'lı yıllardan önce Kur'an'ın Avrupa'da bulunan kopyaları (hatta çevirileri bile) sadece el yazmalarıydı. Kur'an tehlikeli bir kitap olarak kabul edildiğinden bunlar nadirdi ve dikkatle korunuyordu. Servetus'un bu el yazması kopyalardan birine ulaşmış olması pek muhtemel değildir. Kur'an'ın Arapça bir kopyasını bulmuş olsa bile kesinlikle onu okuyamazdı. Servetus hakkında yazan bazı erken dönem yazarları O'nun Arapçayı öğrendiği bir Kuzey Afrika seyahatinin olduğunu varsaysalar da böyle bir seyahatin olup olmadığına ya da Arapça bilip bilmediğine dair elimizde herhangi bir kanıt yoktur.³ Evet, Servetus yetkin biriydi, ama özellikle kabiliyetli bir dilbilimci değildi. O'nun İbranice ve Yunancaya olan hâkimiyeti en iyi ihtimalde bile çok zayıftı. Dolayısıyla ilmî gayretlerini Arapçayı kuşatacak kadar genişletmiş olması mümkün görünmemektedir. O, çalışmasında Arapçayı bildiğine dair herhangi bir ibare de ortaya koymamaktadır; aslında, bu dili kullanma konusunda bir hâkimiyeti olsaydı bunu kesinlikle belli ederdi.

Servetus yirmili yaşların başında, kötü şöhretiyle bilinen ilk kitabı “Teslisin Yanlışları Üzerine”yi (De Trinitatis Erroribus, 1531) yazdığında anlaşılan henüz Kur'an'ın herhangi bir tercümesini de okumamıştı. Ona referans vermesine rağmen, belirli bölümlerden alıntı ya da aktarım yapmadı; yalnızca içeriği hakkında kısa, muğlak ve çok fazla detaya inmeyen iddialarda bulundu. Kur'an hakkında bildiği şey çok muhtemeldir ki biraz sonra da göstereceğim üzere Latince yazılmış bir veya daha fazla ikincil kaynaktan geliyordu. Bunlardan biri muhtemelen Kuesli Nikolaus (Nicholas of Cusa, 1401-1464) tarafından yazılmış olan “Kur'an'ın Çürütülmesi” (The Cribratio Alcorani, 1461) isimli eserdir. Bununla birlikte Servetus yirmi yıl sonra teolojiye dair “Hıristiyanlığın Yeniden İnşası” (Christianismi Restitutio) isimli şaheserini yayınladığında çok açık bir şekilde Kur'an'ı dikkatlice incelemişti; çünkü ondan defalarca alıntı yapmış ve onu çok detaylı bir şekilde tartışmıştı. Bu alıntıları hangi Kur'an nüshasına dayanarak yaptığını açıkça belirtmemesine rağmen O'nun üç önemli kaynağı çok açık bir biçimde karşımızda durmaktadır: Daha önce kullanmış olduğu Nicholas'ın yazdığı Cribratio, Ketton'lu Robert'in Latince Kur'an Çevirisi (1143) ve Ricoldo of Monte Croce'e ait (ö. 1320) Confutatio Alcorani (Kur'an'ın Reddi, 1300).

Protestan reformcu ve dil bilgini Theodore Bibliander (c.1504-1564) bu eserlerin üçünü de 1543 yılında; “Sarazenlerin Başı Muhammed'in ve Haleflerinin Hayatı, Onların Öğretileri ve Kur'an'ın Kendisi (Machumetis Saracenorum principis eisque successorum vitae, ac doctrina, ipsesque Alcoran)” isimleriyle, Hıristiyanların İslam bilgisi konulu üç ciltlik bir ansiklopedi olarak yayınladı. Servetus bu ansiklopedinin

³ Earl Morse Wilbur, A History of Unitarianism: Socinianism and Its Antecedents (Boston: Beacon Press, 1945), 52. Incl. note 13.

yanı sıra Restitutio'yu yazarken Hıristiyanlara ait diğer Kur'an araştırmalarına ulaşmış da olabilir; bu muhtemel kaynaklardan biri olan Guillaume Postel'in (1510-1541) çalışmasını tetkik edeceğim.

Ketton'lu Robert'in çevirisi 16. yüzyılın başlarında Kur'an'ın eldeki tek Latince çevirisiydi. Bu çeviri İspanya'da Cluny Manastırı'nın başrahibi "Muhterem Pierre"nin (Peter the Venerable) (1092-1156) gözetimi altında yapılmıştır. 1143'te tamamlanmış olmasına rağmen dört yüz yıl sonra Bibliander'in Alcoran'ına dâhil olana kadar basılmadı. Servetus'un Restitutio'yu yazarken Bibliander baskısını kullandığına dair hiçbir şüphe yoktur. Çünkü alıntı yaptığı sure numaraları standart Kur'an'a ait değildir. Bunlar Robert tarafından kendi Latince basımı için oluşturulmuş ve daha sonra Bibliander tarafından daha da değiştirilmiştir.⁴

⁴ Servetus'un Restitutio'da Kur'an'dan verdiği rakamsal referansları bulmak konusunda Kur'an'ın standart bir kopyasını kullanan herkesin kafasının karışacağından emin olabilirsiniz. Birincisi hemen hemen elimizdeki her Kur'an'da sadece 114 sure mevcutken, Servetus bu konuyla ilgili 122 sureden bahsediyor. Bununla birlikte, Bibliander basımında 124 sure olduğunu da ifade etmeliyiz. Bibliander kopyası, Bibliander'den biraz farklı şekilde numaralandırılmış olan Robert el yazması nüshasına dayanmaktadır. Kur'an'ı el yazısıyla okuyan Kusa'lı Nicholas, Robert numaralarını kullanıyordu. İşte Servetus ve Nicholas'ın referanslarını takip etmek için gereken plan;

Kur'an	Robert	Bibliander
K 1	---	B 1
K 2:1-141	R 1	B 2
K 2:142-202	R 2	B 2
K 2:203-252	R 3	B 3
K 2:253-286	R 4	B 4
K 3:1-91	R 5	B 5
K 3:92-17	R 6	B 6
K 3:172-200	R 7	B 7
K 4:1-23	R 8	B 8
K 4:24-86	R 9	B 9
K 4:87-147a	R 10	B 10
K 4:147b-176	R 11	B 11
K 5:1-81	R 12	B 12
K 5:82-12	R 13	B 13
K 6:1-35	R 14	B 14
K 6:36-110	R 15	B 15
K 6:111-165	R 16	B 16
K 7	R 17	B 17
K 8	R 17	B 18
K n (n=9-114)	R (N+9)	B (N+10)

Örneğin Servetus bize 7. Sure için referans verirse, bunun için üçüncü surenin son kısmına bakmalıyız. Eğer sure 14'e referans verirse, 6. surenin gösterilen ilk bölümlerine bakmalıyız. Bu planın kabataslak bir örneğini Harvard Houghton Kütüphanesi'ndeki Bibliander Kur'an'ı ile standart bir Kur'an baskısını karşılaştırarak hazırladım. Daha

Servetus ayrıca Âl-i-İmrân, Nisâ ve Mâide gibi bazı surelere kendi isimleriyle atıfta bulunmuştur. Bunlar standart numaralamaya göre 3, 4 ve 5 numaralı surelerdir; ancak Bibliander baskısında dokuz adet sureye bölünmüştür. Bu nedenle Servetus Restitutio'nun bazı Kur'an alıntıları için en azından farklı bir ikincil kaynak daha kullanmış olmalıdır.⁵ Bu kaynağı tespit etmek için Robert Kur'anı'nı da içeren Bibliander basımını daha fazla incelememiz gerekmektedir.⁶

Ricoldo'nun *Confutatio*'su ile Nicholas'ın *Cribratio*'su Kur'an'dan oldukça fazla sayıda alıntı içeriyordu ve dikkat çekicidir ki Ricoldo'nunkinde Robert versiyonundan alıntı yapılmamıştı. Ricoldo *Confutatio*'da alıntıları kaynaklarını göstermek için Arapça sure isimlerini kullandı ve Arapça öğrenimi gördüğü için alıntı yapılan bölümlerin Latince tercümesini de kendi verdi.⁷ En azından Servetus tarafından yukarıda adı geçen surelere atıf yapılan bazı fikirler *Confutatio*'da takip edilebilir.

Kusa'lı Nicholas, Papa'nın İslam hakkında yazması için görevlendirmiş olduğu bir kardinal olarak el yazması Robert çevirisine ulaşabilmişti.⁸ O, İslam hakkında Ricoldo'dan çok daha uzlaşmacı bir pozisyon aldı ve inançlar arasında ortak bir zemin bulmayı ümit etti. Nicholas'ın Hıristiyanlık doktrinlerinin Kur'an'dan çıkarılabileceği şeklindeki düşüncesi açık bir şekilde Servetus tarafından devam ettirildi. Servetus da Nicholas gibi Kur'an'ın İsa'yı ilahî bir şahıs olarak sunduğuna,

sonra Hartmut Bobzin'in *Der Koran im Zeitalter der Reformation* (Beyrut: Franz Steiner, 1995, 225) isimli eserinde bu benzeşmeleri detaylandıran daha da kusursuz bilgiler keşfettim.

⁵ Servetus genelde kendi kaynaklarını belirtir. Bu yüzden haklı olarak onun Kur'an hakkındaki çalışmasında neden herhangi bir ikincil kaynağı zikretmediği sorulabilir. Bunun cevabı, evvela onun bu kitaplardan Kur'an bölümlerini çıkartmakla ilgilendiği ile ilgilidir. Ona sorsanız Kur'an'dan alıntı ve aktarım yapmaktan başka bir şey yapmıyordu.

⁶ Bainton, Servetus ile ilgili biyografisinin (*Hunted Heretic*) son notunda Servetus'un Kur'an bilgisinin muhtemel ikincil kaynağıyla ilgili bir örnek olarak Paulus Burgensis'in *ScrM finium Scripturarum* (Examination of the Scriptures, 1475, Lib. II, Dist. 2, Cap. 6), isimli eserine işaret etmiştir. O, şu cümleyi alıntılanmıştır: “[Muhammed'in] Şeytan'ın güçlerinin İsa ve annesi dışındaki tüm insanlara yayıldığına inandığını okuduğumu hatırlıyorum. Bundan dolayı, açıktır ki, sarazenler arasında bile, mukaddes bakire kutsal kabul ediliyor olmalıdır.” Ancak bu, Yahudiliği reddetmeye adanmış bir kitap olan *Scrutinium*'da Kur'an'a yapılmış izole bir referanstır. Bir rastlantı dışında Servetus'un böyle bir “bilgi” kırıntısıyla (Kur'an'ın 3:36-37 numaralı bölümlerinin zorlama bir okumasına dayanarak) karşılaşmış olabileceğini hayal etmek oldukça zordur. Bainton şüphesiz ki bu bölümden yalnızca Kur'an'dan alıntı yapan bir Hristiyan literatürünün varlığını göstermek için bahsetmiştir. Bkz. Bainton, *Hunted Heretic*, 243.

⁷ Monte Croce'li Ricoldo'da, bkz. Rollin Armor, Sr., *Islam, Christianity, and the West: A Troubled History* (Maryknoll, New York: Orbis Books, 2002), 90-92. Martin Luther, *Confutati Alcorani*'yi Almancaya tercüme etti. Ricoldo/Luther paralel metinleri Johannes Ehmann, *Confutatio Alcorani/Verlegung des Alcoran*'da basılmıştır (Wtirzberg: Oros Verlag, 1999).

⁸ Nicholas, *Cribratio Alcorani*'ye yazdığı önsözde Basel'deki “the Cluny Quran”ı elde ettiğini ve İstanbul yakınlarındaki bir kasabada başka bir kopyasına da başvurduğunu ifade etti. Jasper Hopkins, çev., *Nicholas of Cusa's De Pace Fidei and Cribratio Alcorani* (Minneapolis: Arthur J. Banning Yay., 1990), 75.

Kur'an'ın, fiiliyattakinden farklı olarak, Hıristiyanlar hakkında daha az ve Yahudiler hakkında daha çok eleştirel olduğuna, Müslümanların Hıristiyanlık ile gerçekte olduğundan daha fazla ilgilendiklerine ve uygun bir şekilde açıklanacak Teslis'in Müslümanlar için kabul edilebilir olabileceğine inanıyordu.

Servetus'un Nicholas'ın *Cribratio*'na olan bağlılığı bilhassa ilk kitabı *Erroribus*'ta güçlü bir şekilde kendini göstermektedir. Nicholas genç Servetus'un ilgisini çekmesi çok muhtemel olan *Cribratio*'nun bölümlerinde Kur'an'a genellikle sure isimleri ya da numaralarına atıf yapmadan referans vermiştir.

Servetus *Erroribus*'ta şunları yazmıştır: “Muhammed Kur'an'ın'da Mesih'in peygamberlerin en büyüğü olduğunu, O'nun Tanrı'nın ruhu, Tanrı'nın kudreti, Tanrı'nın nefesi, Tanrı'nın canı ve Tanrı'nın Meryem'in üzerine üflediği ebedi bir bakireden doğan kelimesi olduğunu söylüyor.”⁹ Mesih'in bu sıfatlarının hepsinden *Cribratio*'da da söz ediliyor; “Kur'an'ın bu bölümünde Mesih'in diğer tüm peygamberlerin üzerinde yüceltiği kaydedilir.”¹⁰ “Kur'an Mesih'e, bazılarının “Tanrı'nın Nefesi”, bazılarının “Tanrı'nın Ruh”, bazılarının “Tanrı'nın Kelimesi”, bazılarının da “Tanrı'nın Canı” olarak ifade ettiği *ruhella*¹¹ kelimesiyle hitap eder.”¹² “Kur'an haklı bir şekilde Mesih'in dünyaya ilahî bir güçle birlikte geldiğinin farkında olduğunu onaylayarak belirtmektedir.”¹³ Nicholas Meryem'in itirazının yer aldığı Kur'an bölümünden de alıntı yapmıştır: “Ben hiçbir erkekle ilişki kurmadım” ve melek O'na söyler; “Tanrı için hiçbir şey imkânsız değildir.” Ayrıca O, Kur'an'da Meryem ve İsa hakkında bahsedilen, “Meryem oğlu İsa Tanrı'nın elçisi, ruhu ve Meryem'e cennetten gönderilen Sözdür”¹⁴ ve “Biz O'na ruhumuzu üfledik” gibi ifadeleri de Kur'an'dan alıntılamaştır.¹⁵

Hartmut Bobzin *Der Koran im Zeitalter der Reformation*'da (1995) *Erroribus*'un Kur'an ile ilgili bölümünde kullanılan kelime formüllerinin Servetus'un o dönemde Robert çevirisine aşına olduğunu gösterdiğini öne sürmektedir.¹⁶ Dolayısıyla, bu çalışmayı elyazması formundan okuduğunu varsaymak yine de gereksizdir; çünkü O'nun *Latin Quran*'ı Kusa'lı Nicholas aracılığıyla dolaylı olarak “okumuş” olması çok daha muhtemel görünüyor. *Cribratio Alcorani*, Strasburg'da yayınlandığında Nicholas'ın 1490'dan beri topladığı eserlerinin bir parçası olarak basılmıştı. Sonraki baskılar 1505'te Milano'da ve 1514'de Paris'te Lefevre d'Étaples tarafından yapıldı. Servetus bunlardan en az birini kolaylıkla görmüş olabilir. Ancak Nicholas yine de Kur'an hakkında Servetus'un *Erroribus*'ta kullandığı tek bilgi kaynağı olamaz.

Erroribus'ta Kur'an ile ilgili bölümün kalan kısmı şöyledir: “Yahudilerin şimdiki sefillik ve talihsizliklerinin nedeni Mesih'e karşı olan kötülükleridir. Ayrıca

⁹ *Erroribus*, 43a.

¹⁰ *Cribratio*, 3.1.

¹¹ Burada kastedilen “Ruhullah” olmalıdır.

¹² *Cribratio*, 1.20.

¹³ *Cribratio*, 1.16.

¹⁴ *Cribratio*, 1.12.

¹⁵ *Cribratio*, 1.4.

¹⁶ Bobzin, *Der Koran*, 156.

[Muhammed], Havarilerin, İncil yazarlarının ve ilk Hıristiyanların insanların en iyisi olduklarını, doğru olanı yazdıklarını, “İlahi Varlık”ta Üçlü Birliği veya Üç Şahsı kabul etmediklerini; ancak daha sonraki zamanlarda insanların bunu eklediklerini söylüyor.”¹⁷

Yahudilerin sefilliği ile ilgili cümle Kur'an'ın 4:155-161. cümlelerinin yanlış bir okumasından kaynaklanmaktadır. Kur'an aslında Yahudilerin İsa'yı öldürmekle suçlu olmadıklarını; çünkü O'nun öldürülmediğini söylemektedir. Onların talihsizlikleri başka nedenler dolayısıyladır (örneğin tefecilik gibi) ve ceza gerçekten günahkâr Yahudilerle sınırlıdır.

Nicholas'ın *Cribratio*'sunun, *Erroribus*'un bu ikinci iddialar manzumesini açıklayabileceğini sanmıyorum. Bunun bir istisnası belki [*Erroribus*'taki] ilk Hıristiyanların en iyi insanlar olduğu açıklamasıdır; ancak bu açıklama da muhtemelen Nicholas'ın “Ve [Kur'an], Mesih'i takip eden ve beyaz giysili kimselerin Tanrı tarafından diğerlerinden daha yükseğe yerleştirildiğini ekliyor”¹⁸ ifadesine dayanmaktadır. 1500'te Sevilla'da, 1510'da Venedik'te ve 1511'de Paris'te basılan ve böylece genç Servetus için erişilebilir olan Ricoldo'nun *Confutatio*'suna göre, Kur'an, “Yahudilerin Tanrı'nın havarisi Meryem oğlu İsa Mesih'i öldürdüklerini söylediklerini” ve “onların (aslında bağlamda Yahudilerin yanı sıra Hıristiyanlar da vardır) günahla malul oldukları için Tanrı'nın oğulları ya da dostları olmadıklarını” öne sürmek zorundaydı.¹⁹

Mamafih ben Nicholas'ta veya Ricoldo'da Kur'an'ın “sonraki Hıristiyanların İsa'nın orijinal öğretisini bozduğu”²⁰ ile ilgili iddialarına dair herhangi bir ifade bulamıyorum. Bu, söz konusu savunmacı Hristiyan yazarların açıkça konuşmak istemedikleri bir konuydu. Servetus, aşına olduğu tercüme edilmiş Kur'an alıntılarında mantıklı bir çıkarım yapmış olabilir. Yok, eğer bu sonuçtan tatmin olmuyorsak, henüz belirtmediğim diğer ikincil kaynakları araştırabiliriz.

Servetus'un geleneksel Teslis teolojisine karşı Kur'an temelli daha gelişmiş argümanı *Christianismi Restitutio*'ya ait uzun bir bölümde yer alıyor.²¹ Bu bölüm açık bir şekilde Robert Kur'anı'nının yanı sıra, Kur'an'a atıf yapan diğer eserlerden çıkarılmış materyalleri de kullanıyor. Şöyle başlıyor:

Yahudilerle aynı şekilde bizden farklı olan Müslümanlar için ne diyeceğiz? Bizi ne kadar da merhametsizce kınadılar! Tabii ki, Tanrı'nın adil hükmüyle (bunu yaptılar), çünkü (bizim aramızda) “aklına başına alan”²² hiç kimse yok. Onların

¹⁷ *Erroribus*, 43a.

¹⁸ *Cribratio* 1.8.

¹⁹ *Confutatio* 9.10, 9.9

²⁰ Kur'an 2:253; 5:72-73.

²¹ *Christianismi Restitutio*, 35-36. *Restitutio*'ya ait tüm çeviriler benim ve Lynn Gordon Hughes'ün vasıtasıyla hazırlanan yayınlanmamış taslak bir çeviriye aittir.

²² Burada İşaya 46:8-9'a bir atıf var: “Ey sizler, cesaretinizi toplamak için bunu aklınızda tutun. Bunu anımsayın ey asiler, , geçmişte olanları hatırlayın. Ben kudretli Tanrı'yım, başka Tanrı yok; Benim benzerim yok” (putlara ibadete karşı bir uyarı).

Kur'an'ında Muhammed'in bu üç tanrıya da "Tanrı ile ortak olanları"n İblisin çocukları olduğunu ve ilk Hıristiyanların bunu bilmemesine rağmen Teslise inananların Tanrı'nın yerine onlara ibadet ettiklerini anlattığı 11, 12 ve 28. surelerde Teslis açık bir şekilde kınanmıştır.²³ Dahası Vahiy Kitabı'nda Yahya onlara "üç kötü ruh" diyor.²⁴ Fakat Muhammed'in Mesih ve Hıristiyanlar hakkında söylediklerini tam olarak duyalım. O, Âl-i İmrân, Nisâ, Mâide ve bunlar gibi birçok surede Mesih'in peygamberlerin en büyüğü, Tanrı'nın kelimesi, Tanrı'nın ruhu, Tanrı'nın kudreti, Tanrı'nın ruhu olduğunu, Tanrı'nın ya da Kutsal Ruh'un üflemesi aracılığıyla ebedi bir bakireden doğan kelime olduğunu ve Yahudilerin O'na düşmanca davrandıklarını söylüyor. Yine O, Mesih'in ilk havarilerinin, sonraki bozguncuların kutsal öğretiye soktukları Teslis inancına bağlanmadan gerçeği yazan en iyi ve en temiz insanlar olduğunu söylüyor.²⁵

Surelerin ismi verilerek atıf yapılan bu cümleler, daha önce *Erroribus*'tan alıntılanan bölüme dil açısından oldukça benzemektedir. Yeni olan şey büyük ölçüde Servetus'un malzemeye belirli sureler arasında kurduğu bağlantıdır. O, Kur'an'ın Bibliander baskısından alınmış yeni malzemede sureleri aktarırken daha önceki malzemeyi de "dipnot" etmesi gerektiğini hissetmiş olabilir. Servetus kendi ilgisini çeken bölümlerde *Cribratio*'nun belirli sureleri aktarmamış olmasından dolayı yardım için Nicholas'a başvuramazdı. Bununla birlikte Ricoldo'nun *Confutatio*'su, Kur'an alıntılarını sure isimlerine göre tutarlı bir şekilde tespit etmektedir. Servetus, *Restitutio*'da "Âl-i İmran", "Nisa" ve "Maide" isimli üç sureyi: "Soretamram", "Elnesa" ve "Elmaida" harfleriyle yazdı. Servetus'un ilk isimlendirdiği, 'sure' anlamına gelen kelime kökünden sıyrılan sure [Sure 3, Al'Imran], Ricoldo'da "Amram" "Amrani" ve "elhamam" olarak bulunan "Amram" olmuştur. Maide suresi Ricoldo'da "Elmayde", "Elmeyde" ve "Elmaida" isimleriyle verilirken, Nisa suresi de "Elnesa", "Elnasa" ve "Elnesan" şeklinde yazıya geçirilmiş olarak bulunabilir.²⁶ Bu nedenle, ilgili kodlamaya dayanarak söylenebilir ki, Servetus'un ismi geçen bu üç sure adını Ricoldo'nun *Confutatio*'sundan alarak kendine mâletmiş olması muhtemeldir.

²³ Kur'an 4:171 ve 5:72-77'de (Bibliander 11-12) teslis eleştirilmiş; İsa, Tanrı'nın fani bir elçisi olarak ilan edilmiştir. Kur'an 18:4'de (Bibliander 28) Tanrı'nın bir oğlu olduğu fikrinin ilk Hıristiyanlar tarafından bilinmediğini söyler ve 18:50-53'te de Tanrı'ya ortak kabul edenler İblisin (Latince çeviride İblis "Beelzebub" olarak yer alır.) takipçileriyle bir tutulurlar.

²⁴ Vahiy 16:13.

²⁵ İsa, Kur'an'da 3:45-47'de (Ali İmran) Mesih, Tanrı'nın Kelimesi, Tanrı tarafından söylenen bir sözle doğan ve bir bakirenin oğlu olarak tanımlanmaktadır. Kur'an 4: 155-162'de [Nisa] Yahudilerin sözde suçluluklarını tartışır. Yine 2:253'te İsa'nın Kutsal Ruh ile desteklendiğinden ve havariler arasındaki ihtilaflardan bahseder. 5:82'de ise Hıristiyanlar arasında kendisini ilme ve Münzevi bir hayata adanmış kimseler olduğunu söyler.

²⁶ Bobzin, *Der Koran*, 99-101.

“Melekler, ‘Ey Meryem, Tanrı sana bildiriyor ve gerçekten de sana sözünü haber veriyor; O’nun adı, Meryem oğlu İsa Mesih’tir.’ dedi” ifadesi Ricoldo’nun “Amram”dan [Âl-i İmran] aldığı cümleler arasındadır. O, ayrıca “Elnesan” [Nisa suresinin] iddiasını da eserine almıştır: “Meryem oğlu İsa’nın Kutsal Ruh aracılığıyla Meryem’e ilka edilen Tanrı’nın sözü ve elçisidir”. Ricoldo “Elmaida”den de [Maide] alıntı yapar: “Ey İsa, Kutsal Ruh’u sana nasıl verdiğimi bana göster, ki /benim adıma/ konuşabilesin.”²⁷ Bu sözler Servetus’un daha önce Nicholas’tan derlediklerine yeterince yakındır, nitekim *Erroribus*’tan uyarladığı metne bu üç sure ismini eklerken içinin rahat olduğunu tahmin edebiliriz.

Daha önce belirttiğim gibi Servetus’un *Restitutio*’daki Kur’an bilgisiyle alakalı başka bir olası kaynağı da Guillaume Postel’dir. Servetus’un aksine Postel başarılı bir dilbilimciydi. Arapça, İbranice ve diğer dillerle ilgili kitaplar yazdı ve Kuzey Afrika ile Orta Doğu’ya seyahat etti. O da Servetus gibi hem Calvin hem de Roma Katolik Kilisesi ile ters düşüyordu. 1552’de kendi *Restitutio*’sunu yayımladı. Postel daha sonra Servetus’un yazılarını okuduğunda, kendi çalışmalarına da ilham veren benzer fikirlerin çoğunu orada fark etti. 1555 yılında Servetus’un vefatının ardından, idam sonrası tartışmaya *Apologia pro Serveto Villanovano* (Villaneuva’nın Servetus Savunması) isimli eseriyle katkıda bulundu.²⁸ Servetus, onun, çoğu surenin incelenmesine ayrılmış bölümleri olan ve bu bölümlerde sayısız, çoğu zaman önemli Kur’an alıntılarının olduğu *De Orbis Terrae Concordia* (Dünyanın Düzeni Üzerine, 1544) isimli eserini okumuş olabilir. Postel, Âl-i İmran (3: 33-55), Nisa (4:156-159, 4:171-172), ve Mâida (5:14-18, 5:46-48, 5:109-116) surelerinin bazı bölümlerinin çevirilerini bastırmıştı, ki bunlar Servetus’un daha önce yazılmış olan *Erroribus* materyalini yeniden işlemesi için dipnotlarını kolayca doğrulamasını sağlayabilirdi. Postel’in Kur’an alıntılarında bazıları “Kur’an’da İsa Mesih’e Övgü” başlıklı bir bölümde toplanmıştır. Bu bölümde Âl-i İmran, Nisa ve Mâide sureleri dikkat çekici bir şekilde alıntılanmıştır. Bununla birlikte Postel’in, Âl-i İmran’ı “Amram” olarak değil, “Humran” şeklinde yazmış olması *De Orbis*’in, Ricoldo’nun *Confutatio*’suna nisbeten tek kaynak olma ihtimalini azaltmaktadır. Ancak Postel’in alıntıları daha uzundur ve elbette Servetus ikisine de başvurmuş olabilir.

Servetus, *Restitutio*’daki tartışmasına devam ediyor:

“Muhammed 4. surede önceleri çekişme veya tartışma konusu olmamış birçok meselenin daha sonra ortaya çıktığını söylüyor. 20. suredeki benzer bir ayette başlangıçta tek bir bütün olan Hıristiyanların çok tanrıcılığa yönelmelerinden dolayı daha sonra çeşitli ihtilaflarla bölündüğünü ifade ediyor.²⁹ 12. surede ve

²⁷ Kur’an 3:45, 4:171, 5:110. *Confutatio* 15.13, 15.8, 15.31. Bkz. Bobzin, *Der Koran*, 113, 117, 121.

²⁸ Marion L. Kuntz, Guillaume Postel, *Prophet of the Restitution of All Things: His Life and Thought* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1981); William J. Bouwsma, *Concordia Mundi: the Career and Thought of Guillaume Postel (1510-1581)* (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1957); George Huntston Williams, *The Radical Reformation* (Philadelphia: Westminster, 1962), 543-544; ve Bobzin, *Der Koran*, 36S497.

²⁹ Kur’an, 2:253 [Bibliander 4]; 10:17-19 [Bibliander 20]. Yine bkz. Kur’an, 19:37.

başka bir surede de (Muhammed) onların putperest oldukları, suretlere taptıkları ve hakiki Tanrı bilgisine sahip olmadıkları için tanrıyı “üç eşit ortak” şeklinde telakki ederek hata ettiklerini³⁰, 28. surede ilk Hıristiyanların manevi oğuldan habersiz olduklarını ve Tanrı’ya ortak koşanların İblis’in çocukları olduklarını³¹, 29. surede böyle büyük bir küfrün göğü parçaladığı, dağların ve yeryüzünün sarsılmasına neden olduğunu söylüyor.³² Ve 50. sureyi “Biz tek Tanrı’ya inanırız, hiçbir sözde-ortağa değil.” şeklinde sonlandırıyor.³³

Servetus bu bölümde Hıristiyanlığa yönelik İslamî eleştirisinin odak noktasını oldukça etkin bir şekilde aktarmaktadır. Devamında, Mesih hakkında İslamî görüş noktasında, Robert’in Kur’an çevirisi ve diğer Hıristiyanların Kur’an yorumları Servetus’u yanlış yönlendirmişti: “Şimdi, Muhammed’in Mesih’i övdüğü diğer ifadeleri göz önünde bulundurun. O yukarıda bahsedilen 4. surede her şeye üstün kılınan Mesih’e Tanrı’nın kendi aklının ve kudretinin verildiğini söyler.”³⁴ Modern bir Kur’an çevirisi şu şekildedir: “İçlerinden bir kısmıyla konuşmuş, bir kısmını da derecelerle yükseltmiştir; Meryem oğlu İsa’ya açık deliller verdik ve O’nu Rûhul-kudüs’le destekledik.”³⁵

Servetus şunu ekliyor: “5. surede [Muhammed], Mesih’in bu çağda ve gelecekte “bütün ulusların yüzü” olmak için ilahî yetki ve kudretle geldiğini söylüyor.”³⁶ “Bütün ulusların yüzü” ifadesi Robert’in Latince Kur’an’ındaki iyi bilinen yanlış bir Arapça çeviriye dayanmaktadır. Robert “fades omnium gentium in hoc saeculoque future” şeklinde yazdı ve Servetus da bunu neredeyse olduğu gibi alıntılıdı. Modern bir Kur’an çevirisinde bu kısım şöyledir: “(İsa) dünyada da ahirette de itibarlı kılınacaktır.”³⁷ İlginçtir ki Postel’in Latince çevirisi “admirabilem in praesenti et futura vita” [şimdiki ve gelecekteki hayatta muteber], Robert’in çevirisi gibi değildir, aksine modern versiyona çok yakındır.³⁸ Eğer Servetus Postel’in çalışmasından haberdar olmuş olsaydı, Robert’in yerine Postel’in çevirilerinden alıntı yaparak daha iyi hizmet etmiş olabilirdi. Ancak eski Robert versiyonunun bir tür resmi statüsü vardı ve özellikle de surelerin numaralandırılması ve bölünmesinde ikisi arasında kafa karıştırıcı farklılıklar vardı. Servetus muhtemelen kendisinin karşılaştırmalı bir çalışma yapacak konumda olduğunu düşünmüyordu.

Sonraki birkaç cümle Restitutio’da şöyle verilmiştir:

“11. surede [Muhammed] “Tüm ehli kitabın”, hem Yahudilerin hem de Sarazenlerin Meryem oğlu İsa’ya inanmaya başlayacaklarını söylemiştir.”

³⁰ Kur’an 5:73-77 [Bibliander 12].

³¹ Kur’an 18:4, 18:50-53 [Bibliander 28].

³² Kur’an 19:88-90 [Bibliander 29].

³³ Ku’ran 40:84 [Bibliander 50].

³⁴ Kur’an 2:253 [Bibliander 4].

³⁵ Kur’an 2:253 in the Qur’an, trans. M A. S. Abdel Haleem (Oxford: Oxford University Press, 2004), 29.

³⁶ Kur’an 3.45. [Bibliander 5].

³⁷ Kur’an 3.45, trans. Haleem, 37-38.

³⁸ Postel, De Orbis, 175.

Daha sonra O: "Tanrı'ya ve O'nun elçilerine iman edin ve üç Tanrı'dan bahsetmeyin." diyor.³⁹ Yine O [Muhammed] 12. surede Mesih'in bize "Tevrat'ın doğrulayan, ışık, terbiye ve gerçek yol olan İncil'i getirdiğini" söylüyor.⁴⁰

Buradaki Kur'an alıntıları Servetus'un Robert çevirisini çok yakından takip ettiğini göstermektedir. Nitekim Ricoldo 12. surenin bu cümlesini şu şekilde tercüme etmiştir: "Biz O'na apaçık gerçek, ışık ve bir kanun olan İncil'i verdik."⁴¹ Servetus ve Kur'an'ı okuyan diğer Hıristiyanlar İncil'in üstünlüğünü tasdik edecek bir ifade arayışındaydılar ve onu burada bulduklarını düşündüler. Öte yandan Kur'an, İsa'nın vahyinin yeni bir şey olmadığını söyleyerek aslında onun değerini düşürüyordu: "Ona (İsa) da bir rehber olarak içinde nur bulunan ve kendinden önce gelmiş olan Tevrat'ı tasdik eden İncil'i verdik."⁴²

Restitutio'nun bir sonraki cümlesi, Servetus'un Robert'in Latin Quran'ı tarafından bu kez daha fazla yanıltıldığını gösteriyor: "Sure 13'te [Muhammed], Mesih'in 'saf ve kutsanmış bir ruhu' olduğunu ve kendisine inananlar için cennet sofrasını hazırladığını söylüyor."⁴³ Robert ise Kur'an'ın 5. suresinin 110. ayetini şu şekilde tercüme ediyor: "Tanrı, 'saf ve kutsanmış bir ruh verdiğim' Meryem oğlu İsa ile konuştu."⁴⁴ Modern bir Kur'an çevirisi ise ayeti: "Tanrı, 'Meryem oğlu İsa! Sana ve annene olan ihsanımı hatırla: Kutsal Ruh'la seni nasıl desteklemiştim.' diyecek."⁴⁵ şeklinde ifade ediyor. Kur'an'ın, İsa'nın Tanrı'ya nispetle yerini korumaya özen gösterdiği yerlerde, Latince versiyon onu bir faniden daha fazlası gibi göstermek için, İsa'ya nisbet edilen dili güçlendirmektedir. Üstelik Kur'an'da sofrayı semadan indirenin Tanrı olduğu açıktır. İsa sadece: "Bizi rızıklandır, rızık verenlerin en hayırlısı Sensin"⁴⁶ diyerek talepte bulunmaktadır.

Servetus takip eden iki cümlede büyük ölçüde Nicholas'ı taklit etmektedir: "Muhammed'in öğretisini içeren bu kitapta Mesih'in Tanrı'nın kelimesi, ruhu ve kudreti olduğu söylenir. Muhammed, Mesih'i Ruhullah 'ruh ya da Tanrı'nın nefesi' olarak isimlendirmiştir; çünkü o Tanrı'nın kendi nefesi aracılığıyla yaratılmıştır." De Trinitatis Erroribus bahsinde daha önce de belirtildiği gibi, Cribratio Alcorani'de Mesih için kullanılan Arapça kelime Ruhullah'dır (ya da Ruhellah). Servetus, İslamî gelenek içerisinde Tanrı'nın İsa'yı yaratma şeklinin benzersiz olduğunu ima etse de, Kur'an'da (3/59) Tanrı, İsa ile ilgili olarak "ol" dedi ve "oldu" ifadesini kullanmıştır. Kur'an'a göre (3/47), konuşmak için nefesi kullanmak, Tanrı'nın herhangi bir şeyi yaratırken seçtiği bir yaratma tarzıdır.⁴⁷

³⁹ Kur'an 4:159, 4:171 [Bibliander 11].

⁴⁰ Kur'an 5:46 [Bibliander 12].

⁴¹ Confutatio 16.2 (Bobzin, Der Koran, 119).

⁴² Kur'an 5:46, çev. Haleem, 72.

⁴³ Kur'an 5:110-115 [Bibliander 13].

⁴⁴ Benim Bibliander'e dayanan tercümem, Alcoran (Basel, 1543), 13.

⁴⁵ Kur'an 5:110, çev. Haleem, 78.

⁴⁶ Kur'an 5:114, çev. Haleem, 79.

⁴⁷ Kur'an 3: 47 ve 3:59, çev. Haleem, 38-39.

Servetus'un Restitutio'da İslam ve Kur'an hakkındaki başat yorumlarının bir sonraki ve son bölümü şöyledir⁴⁸:

"Sonunda, [Muhammed] Mesih ile ilgili hemen hemen her şeyi kabul etmesine rağmen, Mesih'i Tanrı'nın oğlu olarak kabul etmemektedir. Çünkü "oğul" kelimesi O'nun zamanında Tanrı'nın üçlüğüne inananlar tarafından kullanılmıştır. Bilakis O, maddî olmayan bu üç tanrı veya bir tanrıdaki görünmez ve eşit üç ayrı unsur fikrinden fazlasıyla rahatsız olmuştu. Bu sapkın Teslisçi öğretilerden dolayı Hristiyanlığa sırtını dönmüştür ki bu durum dünya için korkunç bir şey ve büyük bir talihsizlik olmuştur. Gerçekten, maddî olmayan, birbirlerinden farklı bu tanrılar, O'nun Mesih'in Tanrı olduğunu inkâr etmesine neden oldu. Muhammed 'Tanrı Oğlu'nu reddettiği zaman, 100 ve 122 numaralı surelerden de çıkarılabileceği üzere, aslında kendi dönemindeki, Baba'ya benzeyen 'görünmez oğul' anlayışını reddediyordu. Böyle olmasaydı, İsa'nın Tanrı tarafından bir bakireden dünyaya getirildiğini kabul ettiği için, beşer İsa Mesih'i Tanrı oğlu olarak memnuniyetle kabul edecekti.⁴⁹

Robert'in Latince Kur'an tercümesi Servetus'u bir kez daha yanıltacaktır. 90. sure [Bibliander 100] hiçbir şekilde Tanrı'nın doğası ile değil, bilakis hayattaki imtihanları ve şefkatli olma yükümlülüğünü ele alır. Bu karışıklık, Kur'an mütercimlerinin yıllar boyunca uğraştığı zorlu bir metin olan surenin ilk ayetlerinden (90:1-3) ileri geliyor. İlgili ayetlerin günümüzdeki iki İngilizce çevirisi şu şekildedir; "Hayır! Bu topraklara yemin olsun ki bu topraklarda bir misafirsin. Doğurana ve ondan doğan oğula da [yemin olsun]"⁵⁰ ve ikincisi: "Bu şehre yemin olsun ki, sen (ey Peygamber) bir ata ve zürriyeti sayesinde bu şehrin bir sakinisin."⁵¹ Robert'in Latin Kur'an'ında bu kısım şöyledir: "Per terram inhabitem à te, filium que patri similem non juro . . ." Servetus ise ayeti şu şekilde anlamış gibi görünüyor: "Yaşadığın bu topraklara yemin ederim ki Oğul, Baba'ya benzemez."

Servetus'un Kur'an'ı ele alışını yirmi birinci yüzyıl bakış açısıyla eleştirmek tabii ki kolaydır. Bugün, İslam-Hıristiyanlık ilişkileri ile ilgili geniş bir literatüre, Müslümanlar tarafından ya da İslam'a düşman olmayan diğer kesimler tarafından hazırlanan birçok Kur'an çevirisine (ya da Müslümanların önemle işaret ettiği gibi "meallerine") ve Batı dünyasındaki hemen hemen her ana bölgede Müslüman komşulara erişim imkânına sahibiz. Başka bir deyişle Servetus, hiçbir Müslüman

⁴⁸ Bütünlüğü sağlama adına, Servetus'un Restitutio'nun başka bir yerinde muhtasar bir biçimde Kur'an'a referans verdiğini not etmeliyim. 419. sayfanın başında diyor ki: "Yahudiler batıya, biz (Hristiyanlar) de doğuya yönelerek ibadet ederken, Muhammed Müslümanların Mekke Evi yönünde güneye doğru ibadet etmeleri gerektiğine karar verdi. Muhammed ikinci surenin parçası olan İbrahim'in evi ile ilgili kısımda bunu öğretir." (Kur'an 2: 125-127, 142-152 [Bibliander 2].)

⁴⁹ Kur'an 112:3-4 [Bibliander 122]. İsa'nın ilahlığının reddi ile ilgili diğer ifadeler için bkz. Kur'an 5:17; 5:72; 5:116; 19:35; 43:57.

⁵⁰ The Koran Interpreted, çev. Arthur J. Arberry (New York: MacMillan, 1955).

⁵¹ Qur'an, 422.

tanımamıştı ve yalnızca Robert'in düşmanca ve aslına uygun olmayan bir biçimde hazırladığı tercüme (bir de Ricoldo'nun hasmane bir tavırla yaptığı tercüme) ulaşmıştı. Kur'an ve İslam hakkında çok sınırlı bir literatür okuyabilirdi ki bunlar da zaten rakip inançla mücadele etmek ve müntesiplerini dinlerinden döndürmek amacıyla Hıristiyanlar tarafından yazılmış olan kaynaklardı.

De Pace Fidei (1453) isimli eserinde insanlığa özgü tüm dinî uygulamaların altında yatan ortak inancı araştırmak için yola çıkan Kusa'lı Nicholas gibi anlayışlı bir okuyucu bile *Cribratio Alcorani* adlı çalışmasında Kur'an'ı Hıristiyan standartlarına göre değerlendirdi ve onun yalnızca Hıristiyan hakikatinin tahrif edilmiş bir damarı olduğunu göstermeyi ümit etti. O Mesih'in ilahlığını Kur'an'a referansla kanıtlamaya ve "ciddi bir Kur'an yorumunun İncil'e bağlı olan bizlerin bahsettiği manada bir Teslis doktriniyle çelişmediğini" göstermeye çalışıyordu.⁵² Servetus, Kur'an'ı, saygı duyulması gereken önemli bir dinî beyan olarak ciddiye alma yönünden Nicholas'ın izinden gitti. Böylece o, Kur'an'ı, onunla tartışmak için değil, gerçeğin ne olduğunu ondan öğrenmek için inceledi.

Servetus, Nicholas'tan bir adım daha ileriye gitmiştir. Kur'an'ı eleştirmek için Hıristiyanlığı standart bir ölçüt olarak kullanmak yerine, Hıristiyanlığı eleştirmek için (hiç şüphe yok ki Hıristiyan bakış açısıyla anlayarak) Kur'an'ı kullanmıştır. Nicholas'a göre Hıristiyanlık eleştiri dışıydı ki, bu durum da *De Pace Fidei* isimli eserinde inançlar arasında yaptığı edebî "müzakereleri" ister istemez tek taraflı hale getiriyordu. Servetus da İslam'ın temelde kusurlu olduğunu düşünmesine rağmen, on altıncı yüzyıl Hıristiyanlığının da mükemmelliğinden şüphe ediyordu. O, Kur'an'ın daha erken dönemden gelen bilgiler ihtiva ettiğine ve bilgilerin Hıristiyan geleneğini yorumlarken tashih edici olarak kullanılabileceğine inanıyordu.

Nicholas ortodoks Teslis anlayışını Müslümanlar için kabul edilebilir kılmak için yalnızca onun uygun bir sunumunun yapılmasına ihtiyaç olduğunu düşünürken, Servetus Müslümanların Hıristiyanlığı değerlendirebilmeleri için geleneksel Teslis öğretisinin külliyen terk edilmesi gerektiği kanaatindeydi. Ancak Servetus da, Nicholas gibi, Müslüman dünyada Teslis (ne kadar gayr-i sahih olsa da) ve tanrısal İsa [doktrinleri] içermeyen bir Hıristiyanlık formunun İslam dünyasındaki cazibesini abartmıştı. Servetus'un çabaları hem yaşayan İslam'a aşına olmayışı hem de ifadelerinde zekice seçimler yaparak Kur'an'da Mesih'in gücünü ve önemini oldukça abartan dört yüz yıllık Robert çevirisi nedeniyle başarısız oldu. Servetus argümanlarını ve teolojisini Müslümanları dönüştürmek için bir araç haline getirmiş olsaydı ve İslam dünyasında bir misyon üstlenmeye cesaret etseydi, varsayımlarının büyük ölçüde hatalı olduğunu keşfedecekti.

Ancak bu tür bir misyon Servetus'un aklından geçmiyordu. Her şeyden önce, Calvin ve Melancthon gibi Protestan reformcularına çağrıda bulunmakla başlayarak, Hıristiyanların kalplerini ve zihinlerini fethetmeyi hedefledi. O, Kur'an'ın ihtiva ettiği eleştirileri kullanarak, bu güçlü adamlara mevcut Teslis doktrininin Hıristiyanlığın kendisini dış dünyaya uygun bir monoteizm olarak

⁵² *Cribratio* 2.1.

sunmasını imkânsız hale getirdiğini göstermeyi umuyordu. Sonuç olarak, Cenevre’de sapkınlıktan yargılanırken iddia makamı O’nu Hristiyanlığı çürütmek ve Osmanlı Türklerinin öğretilerini desteklemek için Kur’an’ı incelemekle suçladı (böylece o dönemde Avrupa’yı tehdit eden düşmana yardım ve yataklık etmiş oluyordu). Düşüncesinin Osmanlıları desteklemediğini ve Hristiyan inancına zarar vermek değil, bilakis ona yardım etmek istediğini ifade ederek kendini savundu. O da Kur’an’ın kötü bir kitap olduğu konusunda [diğer Hristiyanlarla] aynı görüşü paylaşıyordu; bununla birlikte ondan yalnızca iyi olanı aldığını söylüyordu.⁵³ Baskı altında yapılmış olsa da, bu açıklama Servetus’un Kur’an hakkındaki genel görüşünü oldukça açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Günümüzde bile dinler arası diyalog yolunda birçok engeller bulunmaktadır. Hristiyanların, Yahudilerin ve Müslümanların birbirlerinin inançlarına ve geleneklerine sempati ile bakmaları oldukça zordur. Başka faktörlerin yanı sıra tarihsel kırgınlıklar, hakaretler ve aşağılamalarla dolu yüzyıllar, birbirimizin sapkınlığı konusundaki gerilimler (“Onların gelenekleri bizimkilere nasıl bu kadar yakın olabilir ve yine de bizim için bu kadar net olan gerçek yolu ayırt edemezler?” ve karşılıklı konuşmalarda kendini meşrulaştırıp karşısındakini kendi dinine çekmeye çalışmak dürtüsü böyle bir diyaloga engel teşkil etmektedir. Servetus kendi çağında bir taraftan Hristiyanların İslam korkusu, bir taraftan da Engizisyon dâhil olmak üzere, üstesinden gelmesi gereken çok daha amansız zorluklarla karşı karşıyaydı. Her ne kadar kendine göre bir değer biçerek de olsa, Kur’an’daki hikmeti okumaya açık olması, İslamî (ve Yahudiliğe ait) düşünceleri nazar-ı dikkate alıp onlar üzerinde muhakeme etmiş olması O’nu kendi zamanında dinler arası özgürlükçü bir kişi yaptı. Biz de en azından ümit edebiliriz ki, Servetus’un hikâyesi birbirimizi anlama ve empati kurma konusunda daha fazla adım atmamız için bize ilham verebilir ve belki başkalarının kutsal kitaplarına alçakgönüllülükle ve saygıyla yaklaşmayı öğrenebiliriz.

⁵³ Calvin Opera, 8: 765, 770, 777, 782.